

Стародубець Г. М.,
доктор історичних наук,
професор Житомирського
державного університету ім. І. Франка

Стародубець В. О.,
кандидат філософських наук, доцент кафедри
філософії Житомирського державного
університету ім. І. Франка

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ В ТЕОРЕТИЧНОМУ ОСМИСЛЕННІ МИРОСЛАВА ПРОКОПА

У статті проаналізовано один із розділів Політичної доповіді Шросгава Прокопа, виголошеної ним на Першому великому зборі УГВР у липні 1944 року. Виділено основні внутрішньо-політичні чинники, що детермінували динаміку українського самостійницького руху в період завершального етапу німецько-радянської війни.

Ключові слова: Мирослав Прокоп, самостійницький рух. Політична доповідь, українська національно-визвольна боротьба.

Тема українського національно-визвольного руху з усім розмаїттям внутрішньої проблематики — його складові та їх роль у ньому, узгодження форм і методів з тактичними змінами, ставлення до різних політичних груп тощо, продовжує бути цікавою як вітчизняним науковцям, так і притягує погляди наших зарубіжних колег. На жаль, внаслідок активного використання частиною українського політичного істеблшменту окремих сторінок історичного минулого з метою маніпулювання суспільною свідомістю, спостерігається процес фрагментації одноцілого поля національної пам'яті. Внаслідок цього одні й ті ж події та їх учасники частиною українського суспільства сприймаються як виключний негатив, а інші - абсолютний позитив. Цей синдром залежності наукових напрацювань істориків віддержавного замовлення є універсальним і простежується в усіх країнах, у тому числі й з потужними демократичними традиціями. Не можна не погодитися з думкою науковців, котрі підкреслюють, що «політика пам'яті в сучасній Українській державі перебуває лише на початковому етапі ірормування і має далекий від наукового підходу характер. Ця обставина покладає на фахових істориків ще одну функцію — виробити чіткі критерії характеристики іманентних рис пам'яті про війну, наповнити відповідним змістом інформаційні кластери, що становлять основу знань про події воєнної доби для нових поколінь, дати зважений виклад та оцінки тогочасних явищ і процесів, що органічно корелювалися б із живою історичною пам'яттю людей, які пережили війну [1. с 6]. Одним із важливих сегментів історичної пам'яті, що потребує не тільки скрупульозного вивчення, але й переосмислення на основі нових методологічних засад, є український національний рух періоду Другої світової війни, зокрема, його теоретико-ідеологічні засади.

Починаючи з періоду радянської перебудови, вітчизняні науковці поступово відкрили цілий пласт української політичної думки першої половини ХХ століття. У працях А. Русначенка, О. Гриніва, Г. Касьянова, Б. Кухти, О. Стасюка ін. [2] аналізуються теоретичні засади українського національно-визвольного руху, викладені в роботах М. Сціборського, П.Полтави, И. Позичанюка, М. Прокопа, О. Дякова-Горнового, М. Палідовича та ін..

Предметом нашого дослідження стала «Політична доповідь» Мирослава Прокопа, виголошена на Першому великому зборі УГВР у липні 1944 року. Вона складається з чотирьох частин, кожна з яких присвячена аналізу проблем, які супроводжували Україну і українців у їх прагненні здобути власну державну незалежність впродовж першої половини ХХ століття. У перших двох досить ґрунтовно розглянуто роль і місце української нації у зовнішньополітичній системі координат. Динаміку розвитку внутрішньо української ситуації доповідач продемонстрував у третій частині виступу.

Звернення до творчості Мирослава Прокопа є не випадковим, адже він не тільки очевидець подій Другої світової війни, а й активний суб'єкт українського національно-визвольного руху, безпосередній учасник підпільної боротьби. У 1942—1943 роках він був членом Проводу ОУН(б) і референтом пропаганди, від 1942 р. — редактором підпільного журналу ОУН(б) «Ідея і Чин», «долучившись до редагування його чотирьох випусків — 2, 3, 4 і 5» [3, с.9]. На початку 1944 р. М. Прокоп взяв участь у підготовці Великого Збору Української Головної Визвольної Ради, а згодом став членом Президії УГВР. Створення цього представницького органу вимагало вироблення спільної і, що важливо, прийнятої для всіх українських політичних середовищ державницького спрямування, ідейно- політичної платформи. Тому доповідь М. Прокопа, виголошену на цьому зібранні, слід розглядати як презентацію одним з провідних ідеологів бандерівського руху офіційної точки зору ОУН(б) на глобальне бачення ролі і місця українського загальнонаціонального руху Опору як у вітчизняному вимірі, так і загальноєвропейському контексті.

Виходячи зі сказаного, мета нашої статті полягає в тому, щоб проаналізувати точку зору Мирослава Прокопа на основні внутрішньополітичні чинники, що детермінували динаміку українського самостійницького руху в період завершального етапу німецько- радянської війни.

Аналізуючи вплив внутрішньополітичної ситуації на динаміку протікання української національно-

визвольної боротьби до 1941 року на загальнонаціональному рівні, М. Прокоп, насамперед, наголошує на причинах її поразки в період революційного зриву 1917—1921 років. Як одну з найголовніших причин він називає невизначеність її ідейно-політичної платформи, що знайшло своє відображення у розмитості основних програмних положень українських політичних партій. Жодна з них не окреслила чіткої стратегічної мети — побудови незалежної української держави. «Політично не було зразу поставлено на самостійність. — вказує М. Прокоп, — а йшли до неї крізь автономії і федерації, так що маса не могла точно знати, що правильне, а що ні» [4, с.49]. Іншими словами, ідеологічна невизначеність тогочасних політичних лідерів супроводжувалася розмитістю запропонованих ними ідей і гасел. Така ситуація, в свою чергу, призвела до дезорієнтації народних мас як основної рушійної сили всякої революції.

Українські самостійницькі сили, на думку М. Прокопа, не йшли в авангарді подій, а у визначеному більшовиками фарватері. Тому їхні дії носили не випереджаючий, а наздоганяючий характер, що стало однією з причини перетворення їх у політичних аутсайдерів.

Зовнішнім виявом глибинних кризових явищ українського політикуму міжвоєнного періоду стала зміна форм боротьби — від активного збройного спротиву до пасивної конспіративної діяльності. Доповідач виокремлює три форми визвольної боротьби, які, на його переконання, мали місце впродовж 1920-1930-х років:

1. Повстансько-партизанський рух опору, широко поширений у перші повоєнні роки.

2. «Політична чи радше культурницька конспірація», що виявлялася у формі різних організацій — Братства Українських Державників. Спілки Визволення України тощо.

3. Культурно-політичне відродження 20-х років «під назвою хвильовізм», яке він називає «політично-культурним і соціальним прогресом, оригінальною, але органічною й по змісту українською програмою тасостійництва й продовження визвольних змагань Українського народу за масну державу» [4, с 50—51].

Поразка збройного партизанського руху призвела до поступового згасання активного національно-визвольного спротиву, що відбувалося на тлі постійного зростання авторитету більшовицької партії, особливо серед молодого покоління. Нова генерація «українських самостійників» в основному складалася з представників творчої, наукової інтелігенції, котра орієнтувалася на місто і поза увагою залишила село та робітників. Для боротьби з ними більшовики спрямували увесь арсенал державного апарату на силлята пропаганди. Впродовж 1934—1937 років більшовицькою владою було завдано «вирішального удару українському самостійницькому рухові». Слушним видається зауваження М. Прокопа, що жертвами державного терору стали не тільки відверто запеклі вороги влади — учасники збройного повстання, або, висловлюючись більшовицькою термінологією, «бандити», але й зовні лояльні до неї представники інтелігенції, так звані «спадкоємці хвильовізму».

Таким чином, організований український самостійницький рух на підрадянській території до кінця 1930-х років був фактично ліквідований. Однак, «жовто-блакитні традиції збереглися серед невеликих решток колишніх революційних діячів, що так чи інакше зуміли себе приховати» [4, с 51].

Український політичний спектр зазнав серйозних змін тільки-но в 1941р. з початком розгортання німецько-радянської війни. Доповідач не безпідставно робить висновки про те, що в нових військово-політичних реаліях самостійницький рух не тільки зумів відродитися, але й легалізувати свою діяльність, причому як на теренах Західної України, так і «Осередньо Східних Українських землях» (ОСУЗ).

Мирослав Прокоп досить аргументовано аналізує соціальний зріз груп населення на початку війни крізь призму їхнього ставлення до національного руху Опору. Насамперед він виділяє найбільш активних його учасників, якими є «залишки старої інтелігенції», так звані «жовтоблакитники». Переважна більшість з них в роки революції 1917—1921 років у тій чи іншій формі відстоювала ідею української незалежності, тому програмні засади націоналістів ними були прийняті цілком усвідомлено. Однак ця соціальна група виявилася досить малочисельною.

На іншому полюсі українського соціуму виокремилася категорія 18—40 років, котрі сприймали український самостійницький рух крізь призму більшовицької пропаганди. Між цими двома точками осі координат перебувала основна маса населення ОСУЗ, котра, на жаль, залишалася пасивною.

Організована німцями в перші місяці війни низка репресивних проти самостійницького руху детермінувала перегрупування основ українського суспільства. В умовах жорсткої окупаційної політики частина інтелігенції, як і більшість населення України, не витримала випробування часом і перейшла на позиції пасивного спостерігача. Окремо Мирослав Прокоп виділяє групу так званих «вихованців большевицького режиму», серед котрих теж спостерігалася певне розшарування. Будучи свідками німецьких антинаціоналістичних репресій восени — взимку 1941—1942 років, частина потенційно активного населення почала піддавати сумнівам правильність більшовицьких тверджень щодо агентурності українських націоналістів. Внаслідок активного проведення націоналістами впродовж першого року німецько-радянської війни широкої кампанії популяризації соціально-економічного блоку програмних положень ОУН, симпатизувати самостійницькому рухові також почали колишні свідомі комсомольці.

Мирослав Прокоп належав до тієї частини ОУН(б), котра ініціювала перегляд програмних ідеологічних засад Організації на III Надзвичайному Зборі ОУН в 1943 р., беручи до уваги не зовсім успішну діяльність її членів на теренах Центральної та Східної України. Відтак він позитивно оцінював

ті зміни, котрі спостерігалися в роботі націоналістичного підпілля на Великій Україні з другої половини 1943 р. і відобразилися на ставленні до нього місцевого населення. На його переконання, поміж інших причин, які спричинили до появи просамостійницьких настроїв у середовищі східноукраїнської спільноти, дуже важливу роль відіграли організовані українськими підпільниками «акції проти вивозу населення до Німеччини, акції проти виголоджування населення України, а отже проти економічного грабунку. Ці два питання, поруч зі справою непошанування людської гідності та масових розстрілів і биття, були найбільш болючими для українського народу в час німецької окупації» [4, с. 53]. У цій ситуації, на думку М. Прокопа, дуже важливим було зайняти зрозумілу й прозору позицію, тому що ті політичні сили, котрі захопилися політикою загравання з німцями, не знайшли підтримки з боку українського народу. Завдяки вдало вибраній тактиці боротьби, українські самостійники зуміли перетворитися на легітимну «третю силу». Це твердження видається дещо суб'єктивно перебільшеним, оскільки національно-визвольний рух як «третя політична сила» реально сприймався у західноукраїнському регіоні. Практика показала, що на решті території України таких масштабів народної підтримки він, на жаль, не мав.

Мирослав Прокоп вирізнявся послідовністю в питанні відстоювання точки зору, що в умовах Другої світової війни «найвидатнішим мілітарним і політичним фактором самостійницької політики українського народу була УПА» [5, с. 73], тому не дивно, що цій темі він присвятив значну частину своєї доповіді.

Доповідач цілком справедливо зазначає, що у перші роки німецько-радянської війни перед лідерами самостійницького руху постало надзвичайно важливе завдання — продемонструвати фізичні спроможності Організації, завдяки яким можна досягнути головної мети — реалізації політичної програми. Досвід діяльності націоналістів на ОСУЗ в перші місяці війни показав, що «одним з найвищих запитів, з яким зустрічалися українські самостійники на ОСУЗ, був запит про наші фізичні спроможності, про наші мілітарні сили, які могли б з успіхом протиставити німецькій і більшовицькій арміям» [4, с. 54]. Зростанню авторитету оунівців серед українського населення опосередковано сприяли поразки гітлерівців на фронті та, як наслідок, поява критичних оцінок їх військового потенціалу. Однак щодо Червоної армії, проти у свідомості пересічного радянського громадянина вона продовжувала залишатися армією могутньої держави.

Дещо суб'єктивним та спрощеним видається нам пояснення автора причини домінування прорадянських настроїв у тогочасному українському суспільстві поза західноукраїнським регіоном — «страх перед НКВД і його можливим поворотом» [4, с. 54]. Очевидно, що це хоча й було важливим чинником, але далеко не єдиним. Адже, у цій же доповіді виступаючий наголошує на неоднорідності українського соціуму, виокремлюючи в ньому значний сегмент активних прихильників більшовицько-радянської влади не з позицій страху, а ідейних переконань.

За спостереженнями М. Прокопа, зміна суспільних настроїв у ставленні до самостійницького руху відбулася весною 1943 р., що збіглося у часі з процесом безпосередньої організації збройних відділів. Поява УПА як конкретної мілітарної сили зробила більш реальною можливість практичної реалізації націоналістичних гасел та програми. М. Прокоп акцентує увагу на тому, що Українська повстанська армія виконувала не тільки військові, але й адміністративно-політичні функції:

- «боротьба проти окупантів (німців та більшовицьких партизанів);
- охорона населення від пограбувань, здійснюваних окупаційною владою, та вивозу на примусові роботи до Німеччини;
- ліквідація сексотів та інших категорій зрадників українського народу;
- стала місцем збереження життя місцевого населення перед окупантським терором» [4, с. 54].

Автор наголошує, що УПА не була настільки потужною військовою силою, яка могла протистояти Червоній армії чи силам вермахту. Власне це не під силу жодній підпільній збройній формації будь-якого європейського народу, більшість з яких підтримується ззовні. Значення творення такої армії на землях підневільної України полягало в тому, що:

1. «Вона стала однією з найважливіших форм визвольної боротьби українського народу.
2. Значно підняла авторитет української нації в очах світової спільноти» [4, с. 55].

Такою бачилася М. Прокопу конструкція внутрішньо-української ситуації на зламі 1943—1944 рр., тобто напередодні «нової більшовицької окупації».

Наступна частина доповіді присвячена аналізу змодельованої автором суспільно-політичної перспективи України за умов повосенної підрадянської дійсності, наближення котрої стало невідворотною реальністю.

На думку автора, наступ Червоної армії призведе до спаду революційного піднесення мас і Організації потрібно буде докласти чималих зусиль для того, аби «хвилево застрашену і розгромлену спільноту сформувати в нові організовані кадри та кинути до боротьби» [4, с. 55]. Однак поява нового сплеску національно-визвольної боротьби на Центральних та Східних землях України сприймалася доповідачем як абсолютно невідворотне явище, виникнення якого було зумовлене низкою очевидних причин. Серед найголовніших ним були виокремлені такі:

1. Незважаючи на те, що у суспільній свідомості цілеспрямовано (засобами пропаганди), або

опосередковано (через жорстоку політику окупантів) формувався позитивний образ радянської влади, а звідси — безпідставні очікування змін на краще, повернення більшовиків до репресивних методів управління є справою часу, оскільки сутнісною основою більшовизму є насилля. А це, у свою чергу, детермінує зміну політичних настроїв українського населення на користь визвольної революції.

2. Незадоволення народних мас викличе також продовження імперіалістичної війни та зумовлена цим деморалізація бійців Червоної армії.

3. Об'єктивний процес ослаблення режиму пануючої влади, викликаний «антибільшовицьким спротивом поневолених народів».

4. Розпочатий більшовиками процес об'єднання українських земель в одне ціле спричинив встановлення на всій території України єдиного політичного режиму, що дає підстави сподіватися на «розподілення революційного потенціалу на всіх землях та причиниться до затирання різниць між Сходом і Заходом».

5. Врешті-решт, відсунення кордону СРСР не захід наблизило український національно-визвольний рух до загальноєвропейського і поставило Україну в центр визвольної проблематики Європи [4, с 56].

Щодо західноукраїнського регіону, то він трактується М. Прокопом як епіцентр національно-визвольного руху, де українська національна ідея творення незалежної держави є однозначно пануючою в суспільстві.

Самостійницький рух розглядається населенням краю як єдино легітимний, покликаний захистити інтереси українського народу.

Окрема частина доповіді присвячена аналізу ролі і місця в національно-визвольній боротьбі «української примусової еміграції». Автор виокремлює дві її складові — більшовицьку та німецьку, і та й інша в сукупності складають значний український потенціал, основу якого становить фахова інтелігенція та робітники. Обидві еміграції автором розглядаються як серйозний чинник української визвольної політики.

Детальний аналіз внутрішньо-української ситуації напередодні остаточного звільнення України від гітлерівських окупантів дозволив М.Прокопу зробити три основних висновки. По-перше, ослаблення національно-визвольного руху на початку 1944 р. носить тимчасовий характер. Українська революційна боротьба перебуває на стадії свого чергового піднесення та широкого поширення. По-друге, ідея боротьби за українську самостійну соборну Україну користується підтримкою всього українського загалу і не є територіально локалізованою. Західноукраїнські землі виступають локомотивом, рушієм цієї боротьби. По-третє, обидві складові вимушеної української еміграції є потужними потенційними суб'єктами національно-визвольного руху.

Події другої половини 1940-х років засвідчили, що прогнози та сподівання лідерів українського самостійницького руху носили дещо ідеалістичний характер. Однак, треба зважати на ту обставину, що оцінювати свою діяльність та аналізувати ситуацію їм приходилося «на марші», а не у форматі реконструкції подій далекого минулого. Заслуга Мирослава Прокопа як публіциста, одного з чільних теоретиків націоналістичного руху полягає в тому, що він зумів піднятися над закостенілою традицією вузькопартійного егоїзму до розуміння необхідності творення єдиної політико-ідеологічної платформи усіх державницьких сил українського політикуму. Власне це й було основною метою виголошеної ним Політичної доповіді на Першому великому зборі УГВР, яка бачилася її творцями як верховний представницький орган усього українського народу в його революційно-визвольній боротьбі за незалежну державу.

1. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. У двох книгах. Книга перша / Редакційна колегія: В. А. Смолій (голова колегії). Г.В. Боряк, Ю. А. Левенець. В. М. Литвин, О.Є. Лисенко (відповідальний редактор). О.С. Онищенко, О.П. Реєнт. П.Т. Тронько. — Київ, 2010. - 733с.

2. Русначенко А. Розумом і серцем. Суспільно-політична думка 1940-1980-х років. — К. 1999. — 324 с; Гринів О. Українська націологія між двома світовими війнами. Історичні нариси. - Львів, 2008. — 432 с; Стасюк О. Видавничо-пропагандивна діяльність ОУН (1941 — 1953 рр.). — Львів, 2006. - 384 с.

3. Прокоп. М. Журнал «Ідея і Чин» (Інформації та оцінки редактора) // Літопис УПА. Т. 24. - Торонто - Львів: В-тво Літопис УПА, 1995-1996. -С.9-23.

4. Грицьків Р. Політична доповідь Мирослава Прокопа (1944 р.) // Український визвольний рух / Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. — Львів, 2005. — Збірник 5. - С 5-82.

5. Прокоп М. Двадцятьп'ять років УПА // М. Прокоп. Напередодні незалежної України. Спостереження і висновки. - Нью-Йорк. — Париж. -Сідней. — Торонто. — Львів, 1993. — С. 73—82

Ukrainian national liberation movement in the period of the second world war in myroslav prokop's theoretical comprehension. In this article one part of the Myroslav Prokop's Political report, which was claimed during the First great gathering UGVP in July 1944 is analyzed. Main internal political factors, which determined the dynamic of Ukrainian independence movement in the period of the final phase of German-Soviet war are allocated.

Key terms: Myroslav Prokop, independence movement, Political report, Ukrainian national liberation struggle.